

Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко

Ю. П. ПРИСЯЖНЮК (Черкаси), Л. М. ГОРЕНКО (Черкаси)

Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. — 1905 р.)

Реформи 60-х рр. XIX ст., і насамперед скасування кріпосного права, істотно прискорили триваючу в Росії ще з першої половини XIX ст. ринкову еволюцію аграрних відносин. Цей вплив так чи інакше торкнувся всіх національних окраїн європейської частини імперії, в тому числі повною мірою й України.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. залишалися поміщицькі та селянські господарства. Причому функціонування поміщицьких маєтків в “епоху капіталізму”, як і в добу кріпосництва, було розраховане на економічну та соціальну взаємодію з численними малоземельними надільними господарствами селян, на співпрацю з ними. Водночас малоземельне, історично й політично обмежене в альтернативних джерелах існування українське селянство виявилось неспроможним і в період інтенсивного формування ринкових відносин забезпечувати власний життєвий цикл, не залучаючи в сферу свого користування поміщицьку землю.

У пореформену добу поміщики України, як і раніше, використовували працю залежних (тепер економічно) селян, вилучали прибуток з виробничої сфери, закладали землю в банках, накопичували борги¹, продовжуючи, таким чином, свою життєдіяльність традиційно, за інерцією. Внаслідок цього переважна більшість дворянського землеволодіння в Україні зазнала протягом другої половини XIX — на початку XX ст. істотної руйнації: втрачаючи ґрунти, маєтки дідичів переходили в стадію занепаду, регресували або зовсім припиняли своє існування. Певна ж частина поміщиків, залишившись і в нових історичних умовах великими землевласниками, спромоглася організувати досить стає господарство підприємницького (фермерського) типу. Виникали такі напрямки та галузі виробництва, які більш-менш відповідали наявним можливостям — природним, фінансовим, ринковим.

Характер і стан господарювання селян (насамперед українських хліборобів, які становили близько 9/10 всієї землеробської людності тогочасної України) продовжували залежати здебільшого від традиційних чинників — кількості землі, наявності у господарстві робочих рук та домашнього ремесла, якості “дідівського” реманенту². А оскільки абсолютна більшість мешканців українського села не могла впродовж окресленого історичного періоду існувати виключно за рахунок прибутків від земельних ділянок (до того ж зростало зубожіння внаслідок подрібнення родинних наділів), то з роками об’єктивно відігравали все більшу роль ринкові чинники в життєзабезпеченні селянства — відхожі промисли, заробітки у маєтках дідичів, торгівля, “дрібне” підприємництво тощо.

Капіталізація селянських господарств України протягом пореформених десятиліть позначалася локальністю, однобічністю. Через загальну убогість, історично сформовану обмеженість підприємницьких якостей, а почасти й через нерозвиненість інфраструктури (віддаленість торговельних шляхів, відсутність належних транспортних послуг), недостатню фінансову підтримку з боку держави та інші причини український селянський загаль виявився неспроможним сповна використовувати плодючість навіть наявних земель.

Отже, “велика” реформа 1861 р., інші реформи 60-х рр. XIX ст. об’єктивно спонукали всіх основних суб’єктів господарської діяльності на землі глибоко осмислювати сутність тогочасної трансформації аграрних відносин. Реалізація поставлених завдань багато в чому залежала від інноваційного сприйняття, якісно нового розуміння поміщиком та селянином таких понять, як “земля”, “ринок”, “виробництво”, “робоча сила” і т. п. Темпи, специфіка змін в аграрному секторі економіки України в пореформений період, а особливо на початку XX ст., досить чітко показали результат цієї залежності.

Розглядувана тема є актуальною в умовах нинішньої трансформації українського села, його переходу до ринкових відносин, а тому заслуговує, на думку авторів, більш уважного та ґрунтовного вивчення.

В основі дослідження вітчизняного досвіду впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. лежить насамперед потреба всебічного осмислення та належного висвітлення в науковій літературі проблеми епохальної еволюції ставлення дворян-землевласників, селян-хліборобів до землі. Неупереджений аналіз свідчить про домінування традиційного начала (традиціоналізму) в цьому процесі.

Чим же була земля (грунти, угіддя) для пересічного поміщика України в пореформену добу? В основному земля як нерухомість залишалася для діда об’єктом вкладання капіталу.

Ще з попередніх століть, коли польська шляхта, російське дворянство та українська козацька старшина захоплювали в Україні великі латифундії, вони “виробили” своє ставлення до цих земельних володінь, яке, в силу консервативного характеру їхньої станової психології, до середини XIX ст. майже не змінилося. Пожвавлення товарно-грошових відносин в економіці, ставлячи перед поміщиками складні інноваційні завдання, також не змогло радикально швидко трансформувати їхні світоглядні цінності, звички в нову якість. Переважна більшість дідичів України і після реформ 60-х рр. XIX ст. не сприймала “землю” як засіб виробництва, як об’єкт особистого господарювання; напевне, тому невиправдано мало вживала заходів для запровадження нових принципів ведення справ. Поміщики, як свідчать численні архівні джерела, досить рідко навідувалися в свої маєтки з господарською метою, лише інколи контролювали процес виробництва, по суті, не стимулювали його розвиток новими капітало-

вкладеннями. І зрозуміло, чому власники таких господарств мали незначні прибутки, які до того ж майже відразу вилучалися з виробництва і частото-густо використовувалися “на особисті потреби” (сплата боргів, купівля нерухомості, розваги) ³.

Дійсно, традиційна стереотипність сприйняття поміщиками України “землі” змінювалася впродовж пореформених десятиліть досить повільно. Навіть ті з них, що вели більш-менш стає господарство і частково використовували прибуток на потреби виробництва, вперто продовжували бачити в “землі” насамперед основний засіб вкладання капіталу. Почасти це підтверджують статистичні дані зростання чисельності (з одночасним здрібненням) поміщицьких маєтків в кінці 70-х рр. ХІХ ст. — на початку ХХ ст. на Київщині. Якщо в 1877 р. в губернії було 1609 дворянських маєтків, то в 1887 р. їх кількість зросла до 1746, а на початку ХХ ст. — 2837 ⁴, при цьому середній розмір маєтків істотно зменшився.

Переведення землі (як нерухомості) у товар зумовило інтенсифікацію в аграрному секторі економіки України тенденції зростання товарообігу. Якщо до реформи 1861 р. основним шляхом придбання дворянами землі було спадкування, дарування, то після реформи — купівля. Поміщики купували землю тому, що при збереженні основ їхньої традиційної ментальності та постійного зростання ринкових цін на землю це забезпечувало їм найвигідніше використання своїх заощаджень. Часто в межах одного маєтку зосереджувалися і спадкові, і куплені ґрунти. А оскільки пересічний поміщик України купував землю не для розширення свого виробництва (де, зрештою, вона використовувалася малоефективно), то в пореформений період набула поширення практика утримувати “зайві” площі ⁵, на обробіток яких витрачалося більше коштів, ніж одержувалося з них прибутків.

Загалом звичне, усталене віковичним досвідом ставлення до “землі” в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. зберігали й українські селяни.

Світоглядна орієнтація українських хліборобів на “землю” як чи не найвищу цінність історично зумовлювалася в першу чергу усвідомленням того, що вітчизняні чорноземи дуже родючі. Возвеличення, обожнення “землі” передавалося від покоління до покоління, по суті, на генетичному рівні ⁶. При цьому слід враховувати самотутню психологію українських селян, на яку впливали не тільки особливості природно-кліматичних умов краю чи володіння максимально зручними формами й навичками господарювання, а й несприятливі громадсько-політичні обставини — відсутність національної державності, патріархальність політичної культури тощо. Внаслідок такої своєрідної історичної детермінанти сформувалася специфічна землеробська “душа” “малороса-простолюдина”.

З мріями про землю український селянський загаль зустрів “епоху капіталізму”, з думками про працю на власних ґрунтах продовжував протягом другої половини ХІХ — на початку ХХ ст. плекати надії на зростання заможності, добробуту, врешті, на щасливе життя.

Сьогодні, в час критичного переосмислення надбань вітчизняної історичної науки, не слід забувати, що реформа 1861 р. була проведена насамперед в інтересах поміщиків, заради зміцнення в нових історичних умовах панівних позицій дворянства, його економічної бази. При цьому низка важливих з точки зору гармонійного розвитку суспільства проблем залишалася протягом наступних пореформених десятиліть невирішеною. Так, скасовуючи владу поміщика над селянином, реформа дійсно радикально підривала основи натурального господарства, в тому числі замкнутість дворянського маєтку, порушувала тісний зв'язок між його елементами. Водночас, будучи спрямованою на будівництво засад капіталістичного

(фермерського) поміщицького господарства, вона половинчасто вирішувала питання ринку найманої праці на селі. Фактично стимулювалося створення своєрідного напівринку. Відтак, в силу значною мірою стихійно неврегульованого процесу ринкової еволюції аграрних відносин, серйозною проблемою для пересічного поміщика України в другій половині XIX — на початку XX ст. залишалося забезпечення маєтку робочою силою.

Насамперед давалася взнаки традиція, що сформувалася й існувала ще з доби кріпосництва, коли поміщицькому господарству було властиве марнотратне використання примусової праці у невиробничій сфері⁷. Не сприймаючи селян незалежними, такими же як і вони землевласниками, дідичі, діючи і в пореформений період за звичаєм, продовжували наймати здебільшого колишніх своїх кріпаків, призначали їм відробітки. Працювали останні малоефективно, за натуральну або, як правило, змішану плату. Стосовно якості роботи, то, крім низької продуктивності праці (на що систематично скаржилися поміщики), органи адміністративної та судової влади на місцях неодноразово відзначали такі вади селян, як “безпричинне” розірвання укладених угод (“недооцінка святості закону”), “відсутність необхідної поваги до чужої власності”⁸ тощо.

Інше, що створювало дідичам України істотні незручності при веденні господарства в пореформений період, було повільне формування всеукраїнського ринку робочої сили. Це виявлялося в нерівномірному (в межах повітів, губерній, регіонів), а головне, нестабільному забезпеченні поміщицьких маєтків працівниками, особливо сезонними. Оскільки контингент робочої сили все частіше складався не тільки з місцевих селян, а й з “відхідників”, колишніх рекрутів, представників “босих команд”, а також селян, які за рішеннями сільських сходів примусово відробляли недоїмки та податки, передбачити тут щось наперед, навіть на початку весни, було вкрай проблематично⁹. До того ж, в урожайні роки селянин, тепер уже як повноправний хазяїн власного господарства, прагнув спочатку упоратися на своїй землі.

Вже з кінця 60-х рр. XIX ст. поміщики України з неприхованою тривогою нерідко констатували “зменшення для них (селян. — Авт.) необхідності найматися на літні роботи”¹⁰. І хоча майже 90 % українських хліборобів упродовж 60—90-х рр. XIX ст. все ж змушені були так чи інакше вдаватися до заробітків у маєтках дідичів¹¹, ступінь їх участі, а отже, й обсяг виконуваних робіт не був стабільним. Значною мірою стихійність сільськогосподарського ринку робочої сили зумовлювалася щорічним рівнем добробуту кожної селянської родини (що неможливо було спрогнозувати), тобто “визначалася тим часом, коли селянин починав купувати хліб: “до Різдва, до Масляниці, після Святої”, перед новим урожаєм (“новизною”)¹², а почасти — залученістю хліборобського населення у відхожі промисли, активізацією міграційних та урбанізаційних процесів (здебільшого також не контрольованих державою)¹³ тощо. Відтак для поміщиків існувала постійна й цілком реальна загроза залишитися в період найбільш інтенсивних сезонних робіт без робочих рук. Причому чим більший був урожай, тим імовірніше зернові та інша продукція їхніх полів могли залишитися не зібраними.

Зі свого боку, український селянин не бачив істотної різниці між колишнім кріпосницьким гнобленням (до 19 лютого 1861 р.) і вимогами чиновників після реформи сплачувати викупні платежі та податки. Саме цим пояснювалося певною мірою рутинне ставлення пересічного мешканця українського села до роботи в поміщицькому маєтку.

Водночас у землеробській ментальності українського хлібороба фізична праця продовжувала посідати (разом з землею) домінуюче місце. Збе-

рігався усталений упродовж століть (тисячоліть) стереотип його соціально-станової свідомості, а саме — пріоритетність фізичної праці, а не здатність творчо, економічно доцільно мислити, інтелектуально працювати в життєзабезпечуючому циклі людини. Зрештою, фізична праця — це в тогочасному світогляді українського селянина тільки й була власне праця.

Таке специфічне бачення українським хліборобом “праці” існувало і в середині XIX ст., таким воно загалом зберігалось і в другій половині XIX — на початку XX ст. Коли, при надзвичайній родючості ґрунтів, землероб звик орієнтуватися на задоволення в першу чергу мінімальних для виживання його сім’ї потреб, до того ж досягнення цієї мети майже не передбачало конкуренції на ринку (ринку землі, ринку праці, ринку збуту продукції), в становій характерології природно вироблялася та риса, яку етнографи назвали (не зовсім влучно і дещо образливо для українського селянина) “лінивість”¹⁴ — повільність у діях та обмеженість кмітливості у думках, консервативна мрійність навколо простих і, здавалося б, давно зрозумілих речей, істин.

Щорічно, щосезонно, щоденно потрібно було насамперед виконувати заданий, по суті наперед відомий обсяг роботи, лівова частка якої потребувала застосування фізичних сил, а не інтелектуальних здібностей. Звідси в ментальності пересічного українського селянина сформувалася така схема розуміння власного соціального призначення — спочатку тяглова сила, а вже потім творчо думаючий господар. Причому творче начало в життєдіяльності “малороса-простолюдина” майже виключно обмежувалося кордонами його компетенції — межами власного індивідуального господарства, де воно мало, як бачимо, похідний характер, відігравало роль своєрідного ліричного додатку. (Напевне, в цій специфічній стереотипності станової психології потрібно шукати одну з причин неприязні, зневажливого ставлення українських селян до “панів”, до яких вони часто відносили не тільки поміщиків, а й підприємців, комерсантів, чиновників, представників інтелігенції¹⁵; життя ж у містах нерідко взагалі розумілося мешканцями українського села як “суцільна галабурда та розпуста”¹⁶).

Цікаво, що в умовах прискореної трансформації економіки України в ринкові відносини селяни по-своєму реагували на процес інтенсифікації суспільної праці. На рубежі XIX—XX ст. сільські священики, звертаючи увагу в своїх звітах на корекцію ставлення прихожан до релігійних канонів та обрядів, зазначали: “В церковно-святкові дні по селах України дедалі частіше можна було бачити вози з снопами, скиртування хлібів,.. на полях дзвенять коси та серпи”¹⁷. На ці ж дні (а також на неділі) хлібороби звичайно почали переносити шлюби, хрестини, водосвяття, а то й похорони. Водночас, через консерватизм мислення, українські селяни виявляли здебільшого байдужість до агрономічних інновацій, які, зокрема, запроваджували в сільському господарстві України їхні сусіди-колоністи — німці, чехи, болгари та інші іноземні переселенці. Наприкінці XIX ст. Б. Грінченко з цього приводу небезпідставно писав: “Наш хлібороб і досі працює так, як працювали наші предки за Володимира Святого, зовсім не свідомий нових способів господарювання, способів, необхідних при сьогочасній виробленій, засміченій землі”¹⁸.

Як зазначалося вже, реформи 60-х рр. XIX ст., забезпечивши мінімально необхідну нормативно-правову базу, сприяли прискоренню еволюції аграрного сектора України в ринкові відносини. Потребуючи реструктуризації виробництва, змін способів, методів ведення господарства, вони вимагали від поміщиків та селян глибокого розуміння сутності нової епохи.

Дворянство — відносно нечисленна верства населення в пореформеному українському суспільстві, проте її роль в політичній, культурній та економічній сферах життя зберігалася домінуючою. Як сприйняли дворяни-землевласники скасування кріпосного права, які надії вони пов'язували з реформуванням соціально-економічних відносин на селі, у цьому значною мірою виявлявся їхній підприємницький потенціал.

Згідно з архівними джерелами, більшість поміщиків України тривалий час розуміла ринок лише як місце реалізації виробленої продукції і не сприймала його як сферу товарного обігу з широкими комерційними зв'язками та можливостями. Протягом перших пореформених десятиліть вони продовжували розглядати власні маєтки як форму землеволодіння, а не як тип сільськогосподарського підприємництва. Напевне, тому більшість поміщицьких господарств майже не реагувала на ринкову кон'юнктуру, однією з ознак якої було коливання цін на сільськогосподарську продукцію (особливо це стосувалося цін на зернові).

Пересічний дідич України психологічно, а почасти й професійно виявився не готовим відразу змінити свою поведінку, ділові якості. Його залученість до підприємницької діяльності позначалася здебільшого однобічністю, епізодичністю. В цьому зв'язку характерною для початку пореформеної доби (1861 р.) виглядає логіка думок та поведінка поміщика П. Паулі під час щорічних торгів у Києві. З його листа до поміщика М. Раєвського видно, що він діяв там скоріше як звичайний купець, а не як фермер чи бізнесмен: “На Київських контрактах продав я “гарячого вина” (горілки. — Авт.) 20000 відер за 3 крб. 60 коп. ас. Це сама висока ціна. Купили хліба через неврожай (на. — Авт.) 48000 крб. ас. Озимина загинула. Єдиний прибуток від куріння вина”¹⁹.

Слід враховувати, що зацікавленість в отриманні інформації про коливання цін об'єктивно була неоднаковою у різних поміщиків-господарників, адже одні мали більший зв'язок з ринком (ті, що спеціалізувалися на вирощуванні цінних сортів озимої пшениці), другі — менший (яра пшениця, жито, овес, ячмінь). Ринкові ціни на хліб визначалися, як відомо, попитом на нього. І хоча навіть незначне їх зниження завдавало істотних збитків всім поміщицьким господарствам, проте не всім однаковою мірою. Низькі ціни, котрі не забезпечували відшкодування витрат, особливо обтяжливо позначалися на становищі іпотечно заборгованих господарств (вони порівняно більше потребували оборотних капіталів). Дещо стабільнішим залишалося становище тих маєтків, де оплата праці повністю або частково проводилася натуральними формами, а також тих, де разом із зерновими господарствами діяли промислові підприємства.

Ще більше не готовими до розуміння ринкової сутності нової епохи виявилися українські селяни. Безумовно, триваюча капіталізація суспільства сприяла руйнуванню основ їхнього традиційного світогляду, “класичної” землеробської ментальності, причому як безпосередньо, нерідко безжалісно знушаючись над стереотипами станової психології, догмами та культами хлібороба, так і опосередковано, поступово підриваючи і знищуючи патріархальність його усталеного способу життєдіяльності. Однак цей процес відбувався, як вже зазначалося, далеко неадекватно вимогам часу. Його оригінальність в Україні полягала, з одного боку, в очевидному (щодо потреб, вимог, темпів становлення нової епохи) запізненні розвитку підприємницького начала в характерології українських селян, з іншого — в збереженні та привнесенні в специфіку психології суб'єктів ринкових відносин багатьох рис своєрідної землеробської ментальності “малороса-простолюдина”. Зрештою, “прикутому думками до землі” селянину доводилося щоразу тільки дивуватися, як далеко зайшла жадібність та

“аморальність” чиновників, торговців, факторів (посередників, дрібних комісіонерів)²⁰, у тому числі й своїх найбільш підприємливих односельчан.

Ринкова трансформація основних суб'єктів аграрних відносин в Україні протягом другої половини XIX — на початку XX ст. відбувалася при зростаючому втручанні держави. Проте її роль, значення в цьому процесі не слід перебільшувати. Зазначена активність державних структур здебільшого обмежувалася бажанням тогочасних можновладців забезпечити інтереси казни та панівної верстви — поміщиків. Ключовим в аграрній політиці царського уряду, безумовно, було питання земельної власності.

За доби кріпосництва, як відомо, право власності на землю в Україні, за незначним винятком, належало державі та поміщикам. З-поміж усіх верств населення дідичі мали пріоритетне право (під контролем державної адміністрації) продавати, заставляти, обмінювати, дарувати свої землі²¹.

Прагнучи припинити масове розорення поміщицьких господарств, уряд в першій половині — середині XIX ст. запровадив практику, коли їхні власники позбавлялися права вільно розпоряджатися своїми маєтками²². Водночас, вводячи для них низку привілеїв²³, держава штучно підтримувала нежиттєздатні дворянські господарства. Загалом у такий спосіб забезпечувався основний принцип аграрної політики монархічної Росії — не допустити втрати поміщиками провідних позицій у суспільстві — і в пореформений період.

Разом з тим характер пореформеної еволюції суспільства об'єктивно вимагав радикального оновлення чинного законодавства в сфері поземельних відносин. Держава по-своєму відповідала на цей виклик історії. Враховуючи неготовність поміщиків господарювати по-новому, вона не поспішала надавати право власності на землю іншим верствам населення, а тим більше не прагнула сприяти в його реалізації. Монархічний уряд, побоюючись швидкого й небезпечного для режиму перерозподілу земельної власності, штучно створював усілякі перепони²⁴. Так, навіть з переводом селян на обов'язковий викуп (на Правобережжі з 1863 р., в решті регіонів України — з 1881 р.) купувати ґрунти, угоддя в приватну власність могли тільки ті хлібороби, які отримали дозвіл від місцевої губернської влади. І все ж саме в 60-х рр. XIX ст. були ліквідовані основні перешкоди в мобілізації земельної власності: поміщицькі землі (за винятком селянських наділів), могли відтепер відчужуватися, здаватися в оренду, передаватися в заставу особам усіх станів²⁵.

З роками, розуміючи ситуацію та можливі наслідки процесу здрібнення поміщицьких господарств, враховуючи зростаючу тенденцію розпродажу дрібних землеволодінь, царський уряд намагався законодавчо й фінансово підтримувати дворянські маєтки²⁶. Керуючись здебільшого політичними мотивами, він запроваджував для них додаткові привілеї: вступив у дію закон про розширення прав викупу дідичами родових маєтків, було створено дворянські каси взаємодопомоги. Останні видавали спадкоємним дворянам позики для виплат попередніх заборгованостей. Уряд запровадив для поміщиків пільгове іпотечне кредитування; набуло поширення санкціоноване державою звільнення дідичами термінових виплат сум капітального боргу тощо²⁷.

Така політика російського царизму істотно позначалася на процесі мобілізації земельної власності в Україні, значною мірою уповільнюючи його темпи та визначаючи національно-регіональну специфіку. У пореформений період характерним стало зростання кількості ґрунтів, угодь, які дворяни продавали людям іншого стану, з одночасним скороченням фонду землі, котру поміщики купували. Відтак виникли й паралельно існува-

ли своєрідні дворянсько-міжстановий та корпоративно-дворянський земельні ринки.

Найбільш істотними чинниками, що впливали на мобілізацію земельної власності поміщиків України, були еволюція цін на землю, коливання цін на зерно, наявність порівняно дешевого кредиту, значна заборгованість маєтків, галузева переструктуризація господарств (перебудова маєтків на користь тієї чи іншої галузі сільськогосподарського виробництва) та ін. Від дворянина-землевласника час все рішучіше вимагав зміни уявлень щодо власної ролі й місця в аграрній сфері, “внутрішньої” трансформації в поміщика-підприємця.

І все ж не протекціоністська політика царизму, а насамперед наявність великих поміщицьких латифундій (особливо у Правобережній Україні) із сталим господарством забезпечила збереження в руках основної маси дідачів упродовж другої половини XIX — на початку XX ст. їхніх землеволодінь.

Підсумовуючи діяльність російського уряду, спрямовану на створення діючого поземельного законодавства, перш за все виокремимо його прагнення припинити здрібнення та скорочення дворянського землеволодіння і водночас майже цілковите нехтування інтересами селянських господарств (згідно з тогочасними уявленнями українських селян джерелом права власності скоріше була праця, а вже потім норми чинного законодавства). У цілому ж слід констатувати відсутність протягом другої половини XIX — на початку XX ст. належного правового регулювання процесу входження суб’єктів аграрних відносин України в ринок.

Отже, оцінюючи реформу 1861 р., наступні реформи 60-х рр. XIX ст., вчені цілком справедливо вказують на початок епохи інтенсифікації ринкових відносин в аграрному секторі економіки України. При цьому вони традиційно звикли називати їх незавершеними, половинчастими, а найсуттєвішим пережитком кріпосницької доби — збереження поміщицького землеволодіння. Дійсно, впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. аграрна політика російського уряду в Україні залежно від політичної кон’юнктури неодноразово змінювалася, але майже завжди передбачала державну підтримку нежиттєспроможних поміщицьких господарств. З точки зору підвищення рентабельності сільськогосподарського виробництва вона виявилася загалом малоефективною.

В умовах прискореної еволюції економіки, переходу всього українського суспільства до ринкових відносин (незважаючи на вищезазначене збереження основ соціального та політичного традиціоналізму) дворянин-землевласник, селянин-землероб покликані були структурно перебудовувати, постійно вдосконалювати виробничий процес у власних господарствах або, хазяйнуючи по-старому, мати з роками перспективу втратити їх назавжди (у селян ця перспектива почасти виявлялася в існуванні на межі крайнього зубожіння й голоду). Визначальним чинником, що унеможлилював, по-перше, максимально ефективну реалізацію потенціалу поміщицьких та селянських господарств України в “епоху капіталізму”, а, по-друге, оптимальний шлях розвитку тогочасної вітчизняної економіки на ринкових засадах загалом, була, на думку авторів, інертність мислення, консерватизм світогляду, своєрідна стереотипність психології (ментальність) більшості представників основних суб’єктів аграрних відносин.

Інтенсифікація ринку, певні інновації у нормативно-правовій базі поземельних відносин (насамперед реформи 60-х рр. XIX ст.) радикально не вплинули впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. на зміну традиційно сформованих світоглядних цінностей більшості поміщиків та селян України, істотно не позначилися, зокрема, на їхньому ставленні до

основних засобів виробництва. Пересічного дідича України земля продовжувала цікавити здебільшого як нерухомість і засіб вкладання капіталу, а українського селянина — як основне джерело життєзабезпечення своєї родини, як об'єкт спрямування, застосування власних зусиль, у першу чергу фізичних.

Консервативний характер мислення переважної більшості представників поміщицького та селянського станів України зумовлював, окрім усього, панування спрощеного, непродуктивного вирішення проблеми забезпечення дворянських і великих селянських господарств найманою робочою силою. В пореформений період як дідичі, так і самі хлібороби в основному ототожнювали працю найманого селянина-робітника з обов'язками колишнього кріпака, що стало однією з ключових причин повільного формування в Україні ринку кваліфікованих сільськогосподарських працівників. При цьому поміщицьке господарство прогресивного впливу на селянське через свій усталений характер здебільшого не мало. Часто траплялося, що воно велося зі значно меншим успіхом, ніж селянське, оскільки в останньому використовувалася переважно особиста праця його господаря.

Ринок активізував роль грошей в сільському господарстві, вимагав від суб'єктів аграрних відносин більш інтенсивного залучення до сфери товарного обігу та розширення комерційних зв'язків. Актуальними, життєво необхідними стали рентабельність, прибутковість. Проте ні поміщики, ні селяни не поспішали змінювати адекватно вимогам часу свою поведінку, стиль мислення та рівень освіченості, що при постійному коливанні ринкової кон'юнктури, періодичних кризах надвиробництва завдавало значних збитків їхнім господарствам. Зрештою, всеохоплююча капіталізація українського суспільства другої половини XIX — на початку XX ст. лише почасти руйнувала історично сформовані стереотипи психології основних виробників сільськогосподарської продукції; цей процес відбувався надто повільно, суперечливо, що поряд з іншими чинниками унеможливило оптимально ефективний розвиток тогочасної економіки України, не забезпечило належного добробуту її населення.

¹ Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Вольни. Опыт статистико-экономического исследования. — К., 1899. — С. 27; Статистика землевладения 1905. Киевская губерния. — Вып. 43. — СПб, 1907. — С. 12—13, 24—25.

² До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. — Черкаси, 1996. — С. 78.

³ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 84, арк. 104; Архив Раевских. СПб, 1912. — Т. 4. — С. 668—669.

⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 532, спр. 202, арк. 24—25 зв.

⁵ Архив Раевских... — С. 52.

⁶ Див.: Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. — Т. VII. Малороссия. — СПб, 1903. — С. 96—98; Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край. — Т. VII. — СПб, 1877. — С. 351, 355.

⁷ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО), ф. 823, оп. 1, спр. 27, арк. 16, 72.

⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 532, спр. 134, арк. 28 зв.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863—1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 102—103.

⁹ ДАЧО, ф. 315, оп. 1, спр. 68, арк. 28 зв.

¹⁰ Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем. — М., 1987. — С. 487.

¹¹ Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60—90 рр. XIX ст.) // Укр. іст. журн. — 1974. — № 10. — С. 78.

¹² Энгельгардт А. Н. Из деревни... — С. 487.

¹³ Короленко С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижные рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях // Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. — Вып. V. — СПб, 1892. — Табл. III. — С. 58—59.

¹⁴ Россия. Полное географическое описание... — С. 102.

¹⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 116, арк. 8 зв.

¹⁶ Там же, спр. 84, арк. 104.

¹⁷ Почасти це пояснювалося офіційним дозволом селянам (з 1890 р.) працювати в дні свят (там же, ф. 301, оп. 1, спр. 325, арк. 10—11; Из деревенской жизни // Киевские епархиальные ведомости. — 1882. — № 14. — С. 276).

¹⁸ Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. — Вип. 1. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX—XX ст. — К., 1994. — С. 109.

¹⁹ Архив Раевских... — С. 54—55.

²⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 318, оп. 1, спр. 14, арк. 1—2 зв.; ф. 2205, оп. 1, спр. 25, арк. 31 зв.; спр. 54, арк. 10 зв.; Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі, ф. 1263, оп. 1, спр. 4256, арк. 1—2 зв.

²¹ Упродовж 1847—1863 рр. у середовищі поміщицького стану перейшло з одних рук в інші 24 % земельної власності (ДАЧО, ф. 420, оп. 1, спр. 405, арк. 32 зв.; В о е й к о в Д., З а г о с к и н В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. — СПб, 1867. — С. 118).

²² Зростання заборгованості маєтків призводило до введення в них адміністративних управлінь; поміщикам заборонялася самостійна господарсько-комерційна діяльність.

²³ Видача пільгових позик, дозвіл продавати конфісковані та казенні землі без торгів, право купувати землю на виплату тощо (ДАЧО, ф. 661, оп. 1, спр. 85, арк. 773; К а р т а в ц е в Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. — К., 1877. — С. 144—145).

²⁴ Рішенням Державної ради від 19 лютого 1861 р. дозволялося продавати поміщицькі маєтки в повному складі, тобто з селянськими наділами та з правом на селянські повинності за ці наділи лише спадкоємним дворянам (К о р е л и н А. П. Дворянство в пореформенной России 1861—1904 гг. — М., 1979. — С. 53).

²⁵ Там же.

²⁶ П о р ш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. — К., 1907. — С. 5, 8; Статистика землевладения 1905. Киевская губерния... — С. 10—13.

²⁷ ДАЧО, ф. 315, оп. 1, спр. 29, арк. 64; спр. 34, арк. 117, 120 зв.; ф. 817, оп. 1, спр. 83, арк. 2, 13, 72; Т е р н е р Ф. Дворянство и землевладение // Вестник Европы. — Т. 4. — 1905. — № 8. — С. 472.